

İSLÂMÎ ARAŞTIRMALAR

Journal of Islamic Research / الدراسات الإسلامية

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR / ISSUED QUARTERLY

Cilt/Vol 12

Sayı/No 2

1999

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

89

Kur'an'da İnsanın Doğal Hakları, Müslümanların Durumunu Tespit ve Müslümanlık Kur'an'ın Neresinde?
Prof.Dr.Hüseyin ATAY

113

Türk Devlet Geleneğinde Osmanlı'nın Yeri -Ülüş Sisteminden Hakimiyetin Bölünmezliği İlkesine Geçiş ve Karşılaşılan Zorluklar
Prof.Dr.Abdülkadir ÖZCAN

117

Osmanlı Hukuku'nda Şer'i Hukuk-Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri
Prof.Dr.Ahmet AKGÜNDÜZ

123

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler
Prof.Dr.Sabri HİZMETLİ

130

XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar
Prof.Dr.Mustafa KARA

149

Kâtip Çelebi'nin Süllemü'l-Vüsûl İsimli Eseri Üzerine
Dr.Houria YEKHLEF

160

Meşrutiyet Devri Felsefi Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümelemler
Dr.Bayram Ali ÇETİNKAYA

179

XVI. Yüzyılda Kuzey Afrika'daki Osmanlı-İspanyol Mücadelesinin Dini Arka Planı
Dr.Abdulcelil et-Temîni
Çev. Doç.Dr.Mehmet ÖZDEMİR

191

Osmanlı'dan Günümüze Türkistan-Türkiye Kültürel İlişkilerine Genel Bir Bakış
Yrd.Doç.Dr.Ertuğrul YAMAN

202

VIII.-XII. Yüzyıllar Kapsamında İslam Felsefesi Tarihinde Filozofların Hükümdarlarla Olan İlişkileri
Arş.Gör.Müfit Selim SARUHAN

211

Atatürk, Kadın ve Tesettür
Doç.Dr.Ramazan BOYACIOĞLU

Türk Devlet Geleneğinde Osmanlı'nın Yeri

-Ülüş Sisteminden Hakimeyetin Bölünmezliği İlkesine

Geçiş ve Karşılaşılan Zorluklar-

Abdülkadir ÖZCAN*

Eski Türk devletlerinde hükümdarın ölümünden sonra, oğulları arasında çıkan taht mücadelelerinde biri başarılı olamazsa devlet parçalanır ve yeni devletler ortaya çıkardı. Hunlar'da, Göktürkler'de, Tabgaçlar'da, Bulgarlar'da, Türgişler'de ve İslâmiyetten sonraki Türk devletlerinde bunun örnekleri görülmektedir. İslâmî Türk devletlerinde bir bölgenin idaresini üstlenen hanedan üyeleri, orada merkezdekine benzer bir hükümete; ayrı vezirlere ve askerî güce sahip idiler. Kendi adlarına hutbe okuturlar, nevbet çaldırırlar ve izne bağlı olarak para bile kestirirlerdi. Fakat merkezdeki sultanın yüksek iktidarını tanırlar; idarî ve askerî politikalarını merkeze paralel olarak yürütürler, aksi takdirde takibata uğrarlardı. Veliâhdlık müessesesi Bozkır döneminden beri devam etmekle birlikte, hanedan mensupları, aileden intikal eden "kut"un yani uğur, baht ve talihin kendilerinde de bulunduğu düşüncesiyle iktidarı ele geçirmeye çalışırlardı. Büyük huzursuzluklara yol açan bu mücadeleler sonunda, gerçek "kut"un tahta geçende olduğuna inanılırdı. Böylece gerçekleşmiş birliğe karşı direnenler ise cezalandırılırdı. Karahanlılar'da, Selçuklular'da ve Harezmişahlar'da bunun örnekleri vardır.

Tarih boyunca kurulmuş Türk devletleri arasında, uzun ömürlü oluşu, teşkilâtı ve çok uluslu yapısıyla Osmanlı'nın ayrı bir yeri vardır. Osmanlı Beyliği'nin, Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra Anadolu'da kurulan beyliklerin en güçlüğü iken, uyguladığı politika ile kısa zamanda gelişip büyüyen bir cihan devleti oluşu, hâlâ yerli ve yabancı tarih araştırmacıları tarafından inceleme konusu olmaya devam etmektedir.

Oğuz Türkleri ve Türkmen boylarıyla iskân edilen Anadolu'da fazla uzun sayılmayacak bir sürede bir millet bilinci oluşmuş; iskân sistemine bağlı olarak da Osmanlı, hızlı bir şekilde Kayı boyu beyliği olmaktan çıkarak bütün Türkler üzerinde etkili, güçlü bir devlet haline gelmiştir. Daha bir asır bile dolmadan Osmanlı idaresi Balkanlar'da ve Anadolu'da sözü dinlenen bir kuvvet olmuştur. Os-

manlı padişahları Anadolu'daki dağınık güçleri bir idare altında toplarken, şüphesiz Türk devlet hakimiyeti geleneğine bağlı kalmışlardır. Yerli halka yönelik uygulanan istimalet politikası sayesinde ise onlardan sadece itaat ve devlete sadakat görmüşlerdir. Osmanlı idarecileri onlara köle veya ikinci sınıf muamelesi yapmamışlardır. Daha kuruluş yıllarında yerli halkla kurulan komşuluk ilişkileri, onlardan kız alıp nikâhlanmaya kadar varmıştır. Devletin gelişip büyümesinde etkili unsurlardan biri de yöneticilerin soy ve sınıf farkı gözetmemeleri; toplumu oluşturan herkesi eşit kabul etmeleridir. Ancak bu eşitlik sadece hanedan dışında geçerlidir. Yoksa, devleti kuran Osmanlı hanedanıdır ve hükümdarlık onun hakkıdır. Bu ortaçağ devlet anlayışı sadece Osmanlılar'a has olmayıp, doğuda ve batıda da geçerlidir. Bilindiği gibi Muaviye'den itibaren İslâmî devletler genellikle kurucularının adlarıyla anılmışlardır. Onun için Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında emeği geçen Çandarlı, Mihaloğlu, Turhanlı gibi ünlü aileler ile daha sonra Sokullu, Köprülü gibi ünlü devlet adamlarının aileleri halk kitleleri arasında eriyip gitmiştir. Zira hükümdara ve kutsal addedilen hükümdarlığa yani hanedana yönelik en küçük bir hareket şiddetle cezalandırılmıştır.

İlk padişahlardan itibaren Osmanlı hükümdarları "Türk egemenlik sistemi, hanedan üyelerinin ortak mirasıdır" prensibinden ayrılmaya başlamışlardır. Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra, Kayı boyundan olan Osman, bey seçilmiştir. Türk Oğuz töresi gereğince yapılan bu seçim sonunda bir tören yapılmış; herkes Osman Bey'in önünde diz çökerek onun elinden kırmızı içmiş ve böylece Osman'ın hakimiyeti başlamıştır.

Biz burada Osmanlılar'ın eski Türk devlet geleneklerinden olan ülüş sisteminden ayrılmaları, bunun sebepleri ve karşılaştıkları zorluklar üzerinde durmak istiyoruz.

Orta Asya Türk devletlerinde egemenliğin hükümdara Tanrı'dan verildiği kabul edilirdi. Bu anlayış Os-

* Prof.Dr.Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edb. Fakültesi

manlı padişahlarınca da benimsenmişti. Ancak hükümdarlığın intikali konusunda yetkili merci kurultay veya devletin ileri gelenlerinin teveccühü idi. İslâm öncesi Türk devletlerinde hanedan üyelerinin tahtta eşit hakka sahip olmaları kavgalara ve devletin zayıflamasına sebep olurdu. Aynı usul İslâmî Türk devletlerine de geçmiş, ülke hanedanın ortak malı sayılmıştır. Karahanlılar'da genellikle hanedan üyelerinin en nüfuzlusu kurultay tarafından han seçilirdi. Büyük Selçuklular'da da tahta cülûs etmede belirli bir kural yoktu. Bu bakımdan sultanlar daha hayatta iken saltanat kavgaları başlardı. Bu mücadeleleri önlemek için bazan hükümdar veliahd tayin etse bile, ölü-münden sonra bu tayinin yasal bir değeri kalmazdı. Selçuklular'da bunun birçok örneği vardır. Bunların en çarpıcı olanı Tuğrul Bey'in veliahd seçtiği üvey oğlu Süleyman'ın, kardeşi Alparslan tarafından tahttan indirilmesidir.

Anadolu Selçuklularında da durum hemen hemen aynı idi. I. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra halefleri arasında kanlı çarpışmalar olmuş, zaman zaman cülûs meselesi yüzünden kardeş katli yoluna gidilmiştir. Meselâ II. Kılıçarslan, kendisine rakip gördüğü kardeşini; II. Gıyaseddin Keyhusrev de aynı sebepten dolayı iki kardeşini öldürmüştür.

Genellikle veliahd sisteminin uygulandığı Hazretmişahlar'da kanlı hadise pek olmamıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra ortaya çıkan beyliklerde de devlet hükümdar ailesinin ortak malı durumunda idi. Ulu Bey denilen hükümdar dışında hanedanın diğer erkek üyeleri taşrada valilik yaparlardı. Ulu Bey, aile efradı arasından devlet ileri gelenlerince seçilirdi. Meselâ Aydın oğlu Umur bu şekilde Ulu Bey olmuş, beyliği kardeşlerince onaylanmıştı.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde hükümdarlığa geçiş, Anadolu Beylikleri'ndekinden pek farklı değildi. Memlûkler'de ise hükümdar olma farklı idi. Saltanat bir ailenin tekelinde olmadığından, hükümdar seçiminde ehliyet ve iktidar önemli rol oynardı. Bu seçimde emîrler kadar, kapıkulu askerleri de önemli rol oynarlardı. Dolayısıyla saltanat üyelerinin öldürülmesi uygulamasına rastlanmazdı.

Osmanlılar'da da yerleşmiş bir cülûs sistemi bulunmadığından, genellikle saltanat değişikliklerinde kanlı olaylar çıkardı. Kuruluş devrinde tahta geçiş ya vasiyet, ya da beylerin bir şehzadede ittifakıyla olmuş; Yeniçeri Ocağı'nın teşkilinden sonra ise zaman zaman ordunun da tensibiyle gerçekleşmiştir. Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra Osman Bey'in nasıl onun yerine geçtiğinden yu-karıda söz edilmişti.

Zaman zaman babasının sağlığında ordu kumandanlığını üstlenen Orhan Bey, babasının ünlü vasiyetiyle beyliğe aday gösterilmiş ve onun ölümünden sonra Ahiler topluluğu önünde tahta geçmiştir.

I. Murad da Ahiler tarafından hükümdar seçilmiştir. Dündar Bey'in, yeğeni Osman aleyhine faaliyette bulunması üzerine onun tarafından öldürülmesi bir yana bırakılırsa, Osmanlılar'da taht için ilk kardeş öldürme hadisesinin bu padişah zamanında gerçekleştiği söylenebilir. Hudavendigâr lakabıyla anılan I. Murad, hükümdarlık için harekete geçen kardeşlerini ve Bizans imparatorunun oğluyula birleşip kendisine isyan eden oğlu Savcı'yı öldürtmek zorunda kalmıştır. Böylece tek devlet, tek ülke ve tek hükümdar prensibi Osmanlı padişahlarının değişmez ilkesi olmuştur. Devletin üniter yapısını değiştirmeye yönelik her hareketin cezası da siyaseten katlin başlıca sebebi kabul edilmiştir.

Yıldırım Bayazıd, 1389 yılında Kosova'da şehid olan babası I. Murad'ın yerine, orada bulunan beyler tarafından padişah ilân edilmiş ve ordunun sol kanadını kumanda etmekte olan kardeşi Yakup Celebi'yi devlet ileri gelenlerinin fikriyle öldürmüştür. Böylece henüz sonuçlanmamış savaşın hezimete dönüşmesi önlenmek istenmiştir. Bir rivayete göre Yakub Bey babasının şehadetinden habersizdi. Bir başka rivayete göre ise haberdardı; taht iddiasında bulunmuştu ve bu yüzden öldürülmüştü. Şayet birinci rivayet doğruysa, bu olay daha önceki meşru hükümdara yönelik isyanlar sonrası öldürmelerden farklı şekilde değerlendirilmelidir.

Anadolu birliğini kurma faaliyetleri, Yıldırım Bayazıd'ı eski Türk-Moğol geleneğinin temsilcisi olarak ortaya çıkaran Timur'la karşı karşıya getirmiştir. Timur gali-biyetinden sonra Anadolu parçalanmış, Beylikler tekrar ortaya çıkmış, Osmanlı Devleti de Yıldırım'ın oğulları arasında paylaştırılmıştır.

Osman oğulları arasında hakimiyet uğruna ortaya çıkan asıl kanlı olaylar 1402'de Yıldırım'ın Timur tarafından esir alınıp, bir süre sonra da ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Timur tarafından Anadolu'da beylikler tekrar kurulurken, Osmanlı Devleti'nin de Yıldırım'ın oğulları arasında paylaştırıldığından söz edilmişti. İşte Osmanlılar üleş sisteminden hakimiyetin bölünmezliği ilkesine geçme meselesinde ilk defa bu sırada zorlanmışlardır. Öldürme olayları sadece hanedan üyeleriyle sınırlı kalmamış, yapılan iç savaşlar yüzünden askerlere ve halka da sirayet etmiş, pek çok kişi hayatından olmuştur. Sonunda Çelebi Mehmed büyük bir diplomatlık örneği göstererek uyguladığı siyasetle kardeşlerini bertaraf edip ülke birliğini sağlamış ve hakkıyla

devletin ikinci bânisi unvanını almıştır. Ancak, gerek Çelebi Mehmed, gerekse bunun vasiyeti, devlet erkânı yeniçerinin onayı ile tahta geçen oğlu II. Murad zamanında Timurlular'ın yüksek hakimiyetinin tanınmaya devam edildiğini görüyoruz.

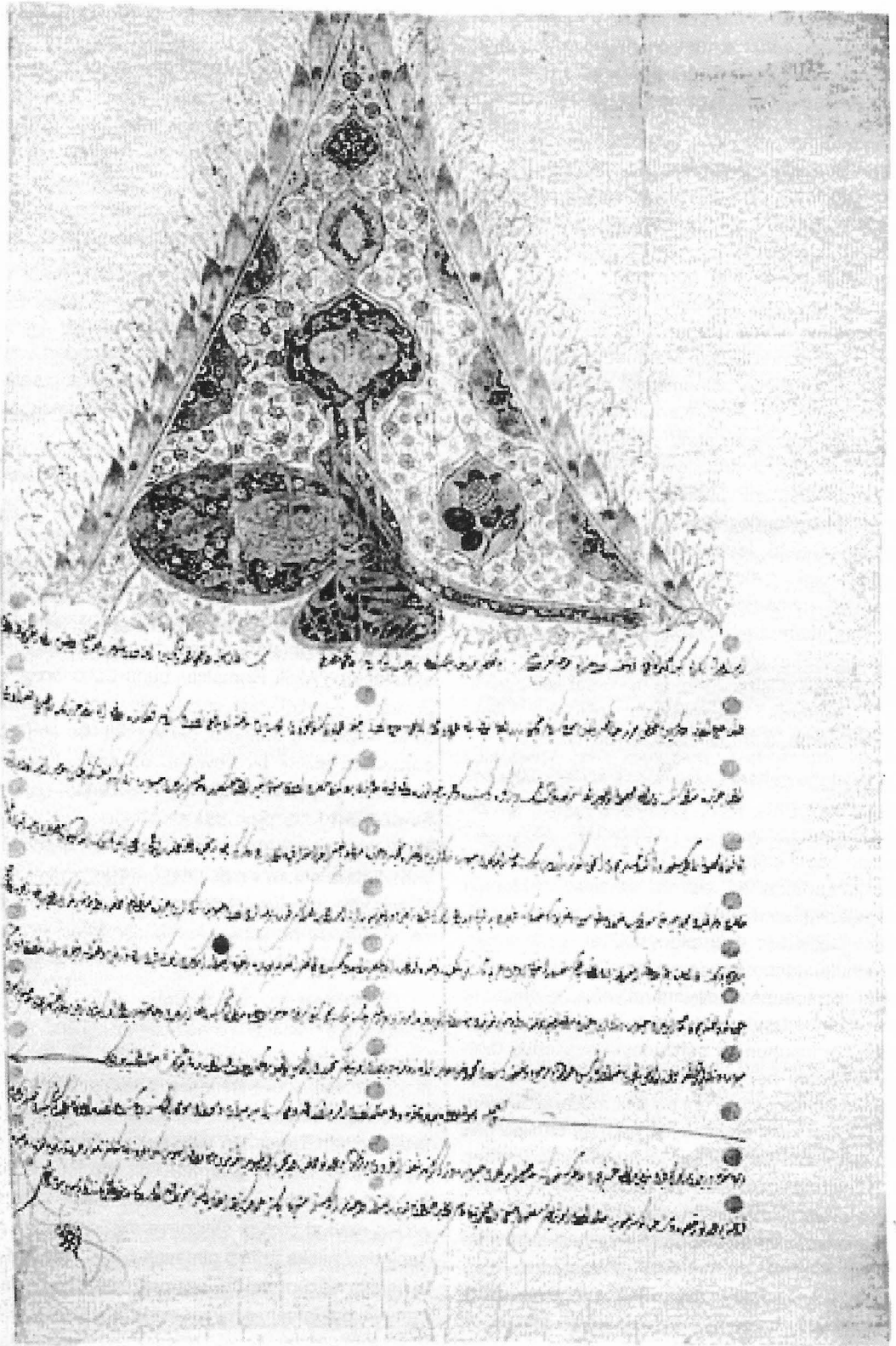
II. Mehmed'in cülûsu daha farklıdır. Bilindiği gibi bu padişah, iki defa tahta çıkmıştır. 1444 yılında babası II. Murad'ın kendi isteğiyle tahttan feragati üzerine gerçekleşen ilkinde II. Mehmed 12 yaşındaydı. İstikrarın henüz sağlanmadığı bu iki yıllık dönemde o, başarılı olmamış ve 1446'da yerini babasına terketmek zorunda kalmıştır. Babasının ölümü üzerine 1451'de gerçekleşen ikinci ve kesin cülûsunda Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden sonra, hakimiyetin bölünmezliği prensibini kesin olarak benimsemiş ve ünlü **Kanunnâme-i Âl-i Osman**'ına koyduğu madde ile bunu yazılı hale getirmiştir. Yazılı kanun maddesi diyoruz, çünkü daha kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı padişahları bu ilkeye zaten bağlıydılar. Nitekim kardeşlerini bertaraf edip ülke birliğini sağlayan Çelebi Mehmed'e Timurlu hükümdarı Şahruh gönderdiği mektupla, uygulanan politikanın "Töre-i İlhanî"ye uymadığı şeklinde itiraz edince, Osmanlı padişahı, "atalarının bazı müşkilleri tecrübeyle çözdüklerini, iki padişahın bir ülkede barınamayacağını, bilhassa etraflarındaki düşmanların daima fırsat kollamakta olduklarını" belirterek cevaplamıştı (Feridun Bey, **Münşe'âtü's-Selâtin**, İstanbul 1274, I, 150-1).

Fatih'in koyduğu saltanat kanununda sadece ülke bölünmezliği vurgulanmış, cülûs meselesine açıklık getirilmemiştir. Bu madde ile bütün şehzadeler saltanatın eşit mirasçıları kabul edilmiş, yani bir bakıma "kut" inancı Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Maddenin eski Türk geleneğinden ayrılan yanı, şehzadelerin öldürülmelerinin tecviziyle ilgili şıkkıdır. Zira, şehzadelerden birinin hükümdar olmasıyla, diğerlerinin rekabeti sona ermiyor, veraset hakkı devam ediyor, ülke bölünme tehkilesiyle karşı karşıya kalıyordu. Devlet erkânının veya kapıkulu ordusunun bir şehzadeye teveccühü tahta bulunanın bahtını her an değiştirebilirdi. Bunun geçmişte örnekleri görülmüştü. Yeni bir taht mücadelesi hem devleti dış güçlere karşı zayıflatıyor, hem de dahilde pek çok kişinin hayatının ve malının kaybedilmesine sebep oluyordu. Bunları çok iyi bilen ve babası devrinin Düzmece Mustafa ve Şehzade Mustafa karışıklıklarından ders alan Fatih ise, hakimiyetin bölünmezliği ilkesini mutlaka hem kendi, hem de halefleri dönemlerinde yerleştirmek istiyordu. Adâlet-i mahzânın uygulanmadığı zamanlarda adâlet-i izafiyeye başvurulduğu gibi, o da "cemiyetin selâmeti için ferd feda edilir, Ehven-i şer ihtiyar olunur" vs. gibi temel düsturlara ittiba ederek Kanunnâmesine söz konusu maddeyi koymuş veya koymak zorunda kalmıştır.

Zira kendilerini nizâm-ı âlem davasının yegâne temsilcisi gören Osmanlı padişahları dünyaya adaleti, insanlığı ve barışı götürmek istiyorlardı. Osman Bey'in, oğlu Orhan'a ettiği ünlü vasiyette bu hususlara işaretler vardır. Ancak bu kutsal ülkünün tahakkuku ülkede birlik ve dirliğin bulunmasına bağlıydı. Kardeşi Cem'in ülkeyi bölüşme teklifine II. Beyazid, "Lâ erhâme beyne'l-mülûk" yani melikler arasında akraba olmaz derken, bu dirliğin bozulmamasını ifade ediyordu. Aynı uğurda, isyan töhmetiyle oğlunu feda etmekten çekinmeyen Kanuni'nin bu davranışını, o sıralarda Osmanlı Türkiye'sinde bulunan Avusturya elçisi Busbecq, "müslümanlar Osmanlı hanedanının varlığı ile ayaktadırlar. Hanedan yıkılırsa din de mahvolur. Bu bakımdan din ve devletin selâmeti için hanedanın bekası evlâddan daha mühimdir" sözleriyle ifade eder.

Şayet Osman oğulları da üleş sistemi gereğince ülkeyi aralarında paylaşırsalardı, bunlardan kimlerin yararlanacağına, XVI. yüzyılda yazılmış Grekçe bir **Anonim Osmanlı Tarihi**'nde açıklık getirilmektedir. Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra II. Murad'ın cülûsuyla Bizans imparatorunun hemen Yıldırım'ın şehzadesi Mustafa'yı salıvermesini anlatan mechul müellif, esefle şunları ilave etmektedir: "Akıllı Romalılar bunu daha önce, Timur'un Bayezid'i yendiği, onu yakaladığı zaman yapmalıydılar, şimdi değil. Zira Türkler toparlandılar. Bu son Bizans imparatorları büyük bir devletin, bu kadar halkın ve hristiyanların kaybedilmelerinin sebebidirler" (**Anonim Osmanlı Tarihi**, trc. Şeri Başstav, Ankara 1973, s. 118). Bu itiraftan anlaşılmalıdır ki, o devirlerde en büyük tehlike yabancılara sığınan şehzadelerin tahtın varisi olarak ortaya çıkmalarından ve başta Bizans olmak üzere öteki devletlerin de bundan yararlanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak, hakimiyetin bölünmezliği ve hükümdarlığın intikali meselesinde Türk devlet geleneğinde bulunan üleş sisteminden ayrılma hususunda büyük zorluklarla karşılaşan kuruluş dönemi Osmanlı padişahları ilk darbeyi, Töre-i İlhanî'nin temsilcisi olarak ortaya çıkan Timur'dan yemişler ve yarım asır kadar bir toparlanma dönemi geçirmişlerdir. Bu toparlanma döneminde yaşanan sıkıntılar da II. Mehmed'e yukarıda sözü edilen mahud çözüm şeklini vermiştir. Nizâm-ı âlem davasından başka amacı olmayan Fatih Sultan Mehmed'in bu hazin çözüm şeklini seçmesi, o devir için başka bir çerenin bulunmamış olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim I. Ahmed'den sonra hanedan üyelerini mezar gibi bir kafes hayatına mahkûm eden uygulama da meseleyi çözüme kavuşturamamış; mesele önce Meşrutî sonra da Cumhuriyet sistemine geçilerek çözüme kavuşmuştur.

Sultan III. Mustafa'nın bir fermânı, 7-16 Haziran 1759